

Stavanger Amt 1745

av

Paul Tengesdal

En beretning av amtmann
Bendix Christian de Fine

Amtmann Bendix Christian de Fine – fødd 1696 død 1746.

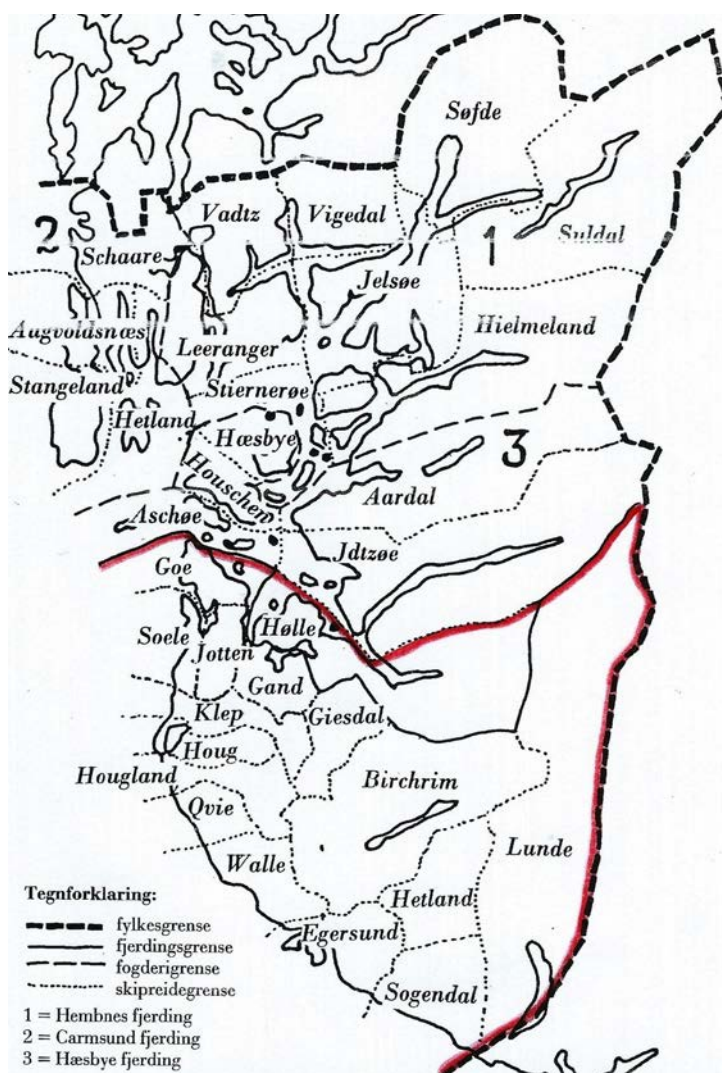
Forord

I 1743 gikk det ut et rundskriv fra København til alle amtmenn i Danmark, Norge og Island med spørsmål om tilstanden i riket. Det var meningen at svarene som kom inn skulle danne grunnlag for et topografisk-økonomisk verk for Danmark-Norge. Amtmann de Fine gjorde et grundig arbeid for sitt område; Rogaland. Denne «Beskrivelse» av Stavanger Amt er den tidligste Rogaland-beskrivelse som finnes. Ikke før på 1800-tallet kom det skildringer av fylket som er omstendeligere og nøyaktigere enn de Fines – de topografiske-statistiske beskrivelsene er av Jens Kraft (1830) og Boye Strøm (1888).

Denne beskrivelsen til amtmann de Fine gjelder hele Rogaland, men jeg har spesielt tatt med hva som er skrevet for Jæren og Dalane Fogderi (Rogaland sørligste del) samt Høle Skiprede siden folk i øvre del av Bjerkreim i gammel tid hadde mye kontakt den sjøvegen.

De Fine sin skildring av Rogaland blei publisert første gang i 1952. Det var ei vitenskapelig utgave av Per Thorsen. I 1987 laga Rogaland Historie og Ættesogelag et fotografisk opptrykk. Jeg har nyttet dagens skrivemåte og ikke den tids snirklede kansellistil. Det gjør teksten mer lesbar.

Paul Tengesdal
Bjerkreim, 2017

*Stavanger Kongsgård hvor amtmann de Fine bodde med sin skriverstue.
Maleri av ukjent kunstner 1831.*

*I skriverstuen på kongsgården hvor amtets beskrivelse ble forfattet.
Historisk Museum i Bergen, foto: Svein Skare.*

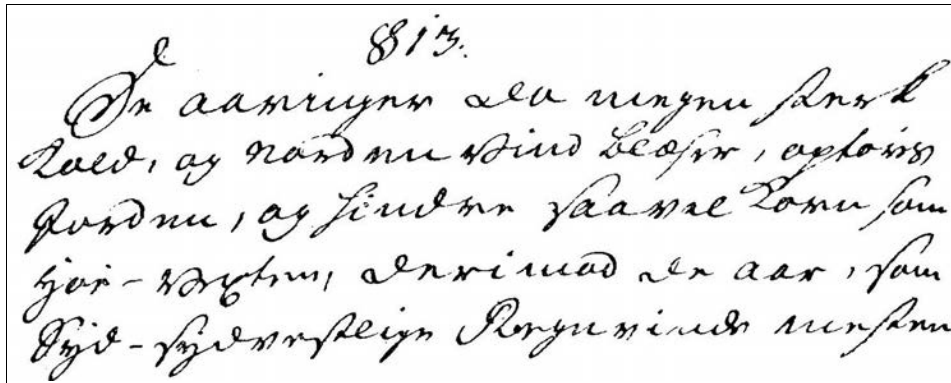
Stavanger Amptes
Udførlige Beskrivelse

Efter Ordre udi ^{Som} 36 Puncter og Paster
er deelt og Indrettet

^{indeholder}
Bøderens og Daglerens sampt Bøiefølche.
Sogderiers Situationer, Egenstaber,
Frugtbarheder, Gudbyggernes Nærning,
Tilstand og brug, Antiquiteter og alle
andre observationer, som nogen mærk-
verdigheder havez;

^{Tilligemed}
En kort indraget undersættning om
Stavanger Bye. —

Skriftprøve gotisk handskrift

*Her er eksempel på handskrifta til skriver Hans Steenbuch.
Han hadde ei øvd og fin handskrift.*

Kort beskrivelse av Jæren

På Jæren er flere gårder lagt øde på grunn av høy skattetakst og floghavren som har fordervet deres gårder, samt at engen her vært så dårlig at det ikke vokser annet der enn lyngblandet gress. Slik er det at de ikke kan betale annet enn noe gressleie.

Dessuten finner man også mange ødegårder og plasser som det i eldgammel tid har bodd folk på, men som gjennom tidene er blitt overgrodd av lyng og mose. Slike plasser er nå bare brukbare til utmark. Man kan se at Jæren i tidligere tider har vært langt mer bebygget enn i nåværende tider. Dette kan visselig i gårdenes utmarker og heier her og der sees ved de mange gårdshustomter og synbare åkerreiner og lyngslåtter. Og enda merkeligere er det at mange som har ryddet eng og åker, samt skåret torv eller gravet dype grøfter for å utlede vann fra myren har dypt ned i jorden funnet husbygningstrevirke, kull, næver, bark, hasselnøtter, ull av sau, gryter av malm, pottter, krukker av stein og mye annet.

På gårdens enger vokser og gror det på mange steder høyt og tykt gras, fullt av allslags skjønne urter og deilige blomster, men på en del steder er det kun mose og lyng. Når lyngen er alt for høy og gror for meget utover gårdens utmarker setter bonden ild på den tidlig i foråret når det synes å kunne komme regn. Den brente asken gjør jorden fruktbar slik at den samme sommer gir litt gras istedet, slik at fårene (sauene) får godt beite. Lyngen vokser etter noen års forløp til igjen, men som i denne tiden har gitt godt beite til både hester, kyr og får.

En del steder og myrer kunne ha blitt oppdyrket, men årsaken til at dette ikke skjer, er bondens fattigdom. De fleste bønder er leilendinger og gjør seg opp tanken om at det kun blir deres etterkommere som nyter fruktene av deres anstrengelser, og ikke dem selv. Dessuten er det mangel på folk i landet og bondesønner som er nærme byen søker seg ut av landet.

På Jæren er det kun torv som nyttes til brensel. Sandflukt eller flyvesand finnes på Jærens sjøsida hvor havet slår overflødig sand inn på vollen. På slike steder finnes kun husmannsplasser. Gårder som får slik skade ligger langs kysten fra Byberg i nord til Ognå i sør. Som tiltak for å dempe sandflukt er det noen steder bygget steingjerder, men dette har vært fånyttet. (Først 150 år senere ble plantet marehalm for å hindre sandflukt.) Dessuten finnes det på noen gårder flog- og landhavre som har medført stor skade.

Kort beskrivelse av Dalane

I Dalane er landet ganske ujevnt, fullt av fjell og dype daler, og når man er ute på sjøen, ser man ikke annet enn sorte grå fjell, skallede banker og avsvidde marker hvor lite gras og lyng vokser. Nede i dalene finnes gårdenes åkrer, som hovedsakelig består av mange stykker og flekker.

Bøndene dyrker åkeren mest med spaden fordi de holder for at ploegen setter og legger for meget grasrøtter etter seg, hvorved kornet kveles når det vokser opp. Det er slik, som ellers i amtet, får samme åker aldri kvile, men brukes hvert år. Åkeren gir en velsignet grøde i fruktbare år, unntatt høyt til fjells, der kan kornet fryse bort etter at det er sådd om våren, eller fryser tidlig på høsten, eller at det ikke får modne av for meget regn.

Ellers finnes det uteslåtter langt fra gårdene hvor de har deres kreaturer beitende om sommeren og dessuten slår høy, setter det i stakker og kjører det heim om vinteren på is- og snøføre. På noen steder hvor det er så steilt at de ikke kan komme fram med deres hester må folkene selv, med stor møyse selv slepe høyet fram på ris-busker. Det har ofte skjedd at folk selv har falt utfor, kommet under snøen og mistet livet.

Så høyt til fjells, og hvor heiebøndene lever og bor, langt fra andre gårder er deres eneste næring og opphold av kreaturene. Ellers i Dalane kan jorden vel ikke forbedres med mer åkerdyrking da landet er ujevnt, steinrikt og vel utnyttet. De avler ikke mer korn enn den selv kan benytte, men må også kjøpe i de år missvekst inntreffer. Deres næring er kvegavling; smør, talg og skinn. Skog er det lite av i Dalane unntatt ris-skog og små trær, noen steder bjørk, hassel og or, men og einer som ikke er alminnelig.

Ved en del gårder i Lund og Sirdal er det bjørk- og einerskoger samt furuskog, hvorav noe furuskog kan bringes ut til sag- og hustømmer. Her finnes få ødegårder og gårdene er dårlige, mest fordi bøndene er odelseiere. Odelsretten holder igjen de eldste sønnene hos foreldrene inntil de nyter åsete- eller besittelsesretten etter dem.

Kort beskrivelse av Ryfylke

Her beskriver de Fine landskapet med dype, trange, breie og lange innskårne fjorder og høye fjell. På fastlandet og på klippene er det noen steder små skoger, også på noen øyer, unntatt Karmøy som ligger ut mot havet hvor absolutt ingen skoger finnes slik som på Jæren.

De beste skoger finnes i Suldal og langs fjordene i nordre og østre del av amtet, og består av furu- og bjørkeskog. I hele amtet finnes det ingen granskog. De Fine regner opp tilsammen 75 skoger som det hugges hustømmer, sages bjelker og bord av ulike dimensjoner og lengder og dessuten adskillig smålast. Og det brennes også tjære, men ikke til utførsel, kun til landets og byens behov. Og bråtebrenning er ikke i bruk her (sikkert pga. fare for skogbrann).

Når det gjelder bjørkeskogen, minker den årlig siden hollandske hummerskip kjøper opp bjørk-brenneved og utfører den fra landet. Dette medfører at det ikke blir nok never til takteking, både for bønder og byens innbyggere. I denne delen av landet vokser det alle slags trær; eik, ask, osp, asal, lind osv. og store einerbær-tre.

Bøndene har sine små sager hvor bord skjæres, og ved de små bekker som renner ut i ferskvann, slik som ellers i amtet, har bøndene sine kverner eller vannmøller stående for å male sitt havrekorn høst og vår, ved nok vannmengde. Av havremelet koker de suppe eller grøt, og lager deres flatbrød.

På øyene finnes det beste kornlandet i Ryfylke. Bøndenes vanlig næring på øyene er kornavling, slaktekveg og hummerfiske samt sild, torsk og seifiske. I det øvrige Ryfylke som ligger mer til fjells og inne i fjordene er deres næring bord, bjelker og brenneved, samt slaktekveg, smør, talg og skinn. Dessuten nøtter, laks og makrell. Men de bønder som bor høyest i Ryfylke lever mest

av kvegavling, siden de ikke avler så mye korn de behøver, men må kjøpe.

Landet er vel utnyttet og bebygget. På en del steder utnytter bøndene heieområdene til sommerbeite. Da fører de deres kreaturer høyest til fjells til deres støler, hvor de har stående små hus, og hvor de årlig samler deres beste fødevarer av smør og ost. Slik får de utnyttet graset som ikke kan føres hjem på grunn av veienes beskaffenhet. Men mange steder kan ikke benyttes, fordi de mange bjørner og ulver som oppholder seg der, dreper deres kreaturer.

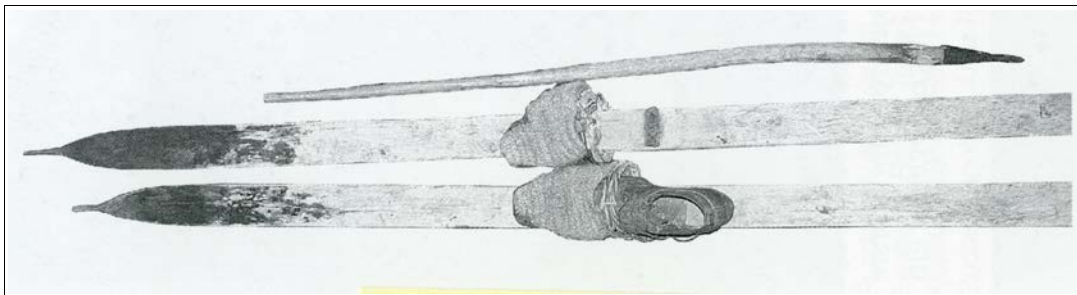
Fremkomstmiddel vinterstid

Om vinteren må bøndene bringe fram høyet som de om sommeren har samlet opp på heiene. Da kan det ligge dyp snø, gjerne 6-7 alen (3-4 meter) dyp. Da blir både hester og folk utstyrt med truger; gjort omtrent så stor som et halvt tønneband, gjort av et stykke rundbøyet tre, sammensnørt av vidjer og bundet på foten, såvel på folk som på hester. Disse brukes å gå med i dyp og bløt snø, for ikke å synke ned i snøen.

Så høyt til fjells går bøndene både i Ryfylke og Dalane på ski. Disse er gjort av eik- eller bjørketre, en hånds bredde og 3 alen (ca 2 meter) lang, krummet oppad foran, og brukes til å renne nedover bakker, dog ikke rett ned, men på siden av bakken. Og samtidig holdene en stokk i hånden, til støtte og til å styre med.

Disse to hestetrugene er fra Sirdalen. De er laget av vidjer. Slike ble jevnlig nyttet under hestekjøring vinterstid.

Slike ski og en skistav (piggstav) ble nyttet i eldre tider. En ullsokk beskytter skorne for snø, særlig når det nyttes tresko. Skibindingene er laget av vidjer (vridd renning av bjerk)

Kornmangel

Under hungesårene 1740, 41 og 1742 inntraff kornmangel og missvekst og det ble høye kornpriser, samt for stor utførsel. Mange måtte leve under ynkelige og elendige levemåter med brød som var blandet med tre og bark av alm, furu og bjørk. Dette måtte de ty til i nøden, for å underholde livet. I tillegg fulgte to smittsomme sykdommer av hissig feber og blodsott, som mange mennesker døde av.

De Fine mener at Stavanger Amt kan bli selvforsynt av fiskeri, åkerdyrking og kvegavling om bøndene utvider og rydder deres jord til åker og eng. De vil kunne unngå å trenge korn, fisk, ull og fødevarer fra andre steder, men i stedet forsyne andre steder og andre amt som trenger det.

Bønder ved sjøsiden livnærer seg også av å lose skip, og gjøre deres jord fruktbar ved å spa jordklumper, slå smålyng og samle tare og tang fra vikene hvor havet slår opp, for å forfriske og gjødsle deres åkrer. Disse bøndene har meget knappere gressgang for deres kreaturer om sommeren enn bøndene til fjells har.

Her i amtet vokser for det meste havre, dernest bygg, litt rug og en type korn som kalles Thore-bygg eller Himmel-korn, ligner kveite men det er ganske få som sår og høster dette kornet. De fleste innbyggerne finner mest fordel med havren, og i gode år kan bøndene på Jæren og i Ryfylke, foruten å forsyne seg selv, selge så mye kornvarer at ikke bare Stavanger by, men også fjellmannen i amtet kan bli forsynt om han skulle mangle korn.

I tillegg går det såkorn til Lister Amt og Hardanger og det skipes ut korn til Bergen, Trondheim og til Østlandet. Etter bestemmelse fra 1735 er det forbudt for bønder å bringe eller føre korn eller kornvarer; mel, malt og gryn, med egne båter til andre steder enn til Stavanger by.

Frukttrær er det lite av i amtet, for det meste er det hasselnøtter som høstes. Hagefrukter bryr bøndene seg ikke med, unntatt noen få som har plantet noen plomme- og kirsebærtrær og har litt til å selge. Så kan det på endel preste- og andre avlsgårder finnes noen eple- og pæretrær, samt plomme, kirsebær, stikkelsbær, rips og andre slike små frukter, men ialt lite, selv om jorden er god nok til hager som på andre steder i Norge. Til fjells på adskillige steder vokser det molter. Og på andre steder andre sorter bær; einerbær, skogsepler, asalbær og rognebær.

Salt blir ingen steder tilvirket i amtet. I gamle dager har folk brukt den metoden at de kokte sjøvann i gryter eller kjelen, og derved fikk de salt. Salt finnes også i berggroper hvor sjøvann er blitt oppkastet og uttørket av solens varme.

Villhester

Stutterier (al og oppdrett av hester) finnes det ikke i amtet. Derfor er det mangel på gode hingster, som en del kongelige betjenter, prester og formuende bønder har hatt tidligere, og amtets skjønneste hester forminskes år etter annet. Årsaken er den at så snart en eller annen er blitt eier av et smukt hesteføll og det er 2 - 3 år gammelt, så blir det straks oppkjøpt av heste-kremmere østen ifra, som årlig løper omkring her i amtet. De selger igjen, og således transporterer det fra hand til hand langt østen ad i landet. Dette forårsaker at her finnes få eller ingen nyttig hingst, da hester som er av liten vekst ikke kjøpes av østmennene, og blir gjerne usolgt tilbake. Slik blir hestene tid etter annen mindre og mindre. Og en del av de unge store hestene, som ikke blir solgt ut av amtet, blir omskåret til vallaker.

På øyene og på fastlandet finnes mer en noen tusen hester og hopper som går ute og ernærer seg sommer og vinterstid, men tas inn om natten og tilkastes litt høy og halm. Her ute ved kysten varer snø og frost kort tid. Men oppe i landet og østen, hvor bonden har en langt sterkere drift og kjøring med sine hester ved bjelke- og sagbrukene, samt jern- og kobberverkene, enn her i amtet som mest består i heimkjøring av høy, korn og torv.

På Skutenes på Karmøy finnes en mengde ville og utemmede små hester og hopper som går ute dag og natt, sommer som vinter, uten å nyte den ringeste føde fra bondens hånd. På Foldøy under Udstein Kloster finnes også noen ville hopper som går ute vinter og sommer og ikke brukes til noe arbeid, men bare til avl.

Dyrehager finnes ikke, dog har man i tidligere tid hatt dådyr på Kalvøy ved Stavanger, hvor det også finnes furu, eik og hasseltre. Dyrene ble fanget levende i 1674 og bakt til Leirviken. Likeledes har det på Simsøen vært grå og hvite kaniner, men disse er borttatt av falker og ørner.

Hjort finnes heller ikke unntatt en og annen som kan innløpe ved grensen til Bergens Amt.

Men på de store fjell- og heievidder i Dalane og Ryfylke finnes reinsdyr som årlig blir skutt, men en stor del blir tatt av ulver. Bihager finnes det slett ingen i amtet.

Hamp, humle og jordfrukter

Ellers på få gårder ved Svanheien i Sokndal vokser hamp, likeså og humle på adskillige steder både i Dalane og i Ryfylke. I 1629 ble det utstedt en forordning om dyrking av humle til eget behov da den kan plantes og trives på alle steder tillike med i Hardanger, men unntatt på den flate Jæren og øyene ute mot havet. Men bøndene blir ved deres gamle forfedres sedvane og sår lite hampefrø. Av annen av jordens grøde legger de seg helle ikke etter, unntatt timian og neper eller roer. Men en del bønder i fjordene kan så så meget at de også har noe å selge.

(På Hove gård på Tromøy ved Arendal er den første kjente dokumentasjon i Norge på at det ble dyrket poteter, det var i 1757 – i Stavanger Amt var det altså ikke poteter i 1745)

Kjente mineraler og metaller i amtet

I Sokndal ved gården Urdal er det kobber. Og i samme berg finnes en kobber åre som strekker seg gjengevis gjennom berget. Ved gården Hauge i samme skiprede er et annet berg nærmere til sjøen hvori det er jern.

I Egersund ved gården Hegdal finnes kobber, likeså jern ved gården Koldal. Og ved gården Garborg på Jæren finnes det et slags metall. Ovenfor gården Fintland i Sirdalen finnes skjønt jern, samt i Tronåsen i Lunde skiprede en slags stein, ser ut som blyant, men hard, og samme metall finnes uti et fjell imellom gårdene Håland og Bråstein i Gand skiprede, hvor det også på begge steder er sølv.

Dessuten finnes jern en og annen sted i Lunde skiprede også i Ryfylke ved gården Dirdal i Høle skiprede, og ved gården Sandnes i Vats skiprede og ved gården Berge i Idsø skiprede. I et berg ved Ritland i Hjelmeland skiprede finnes kopper og et sølvblandet metall, og i samme berg en slags skive-stein som er brukelig til skrive- eller regnetavler.

De Fine tviler ikke på at det ligger mange mineraler og metaller skjult i bergene og under jorden i amtet og vil kunne komme amtet og dets ganske land til nytte dersom de ble kjent og utarbeidet, men her er ingen kyndige folk som forstår seg på dette. Og i tillegg mangler amtet den nødvendige skog til bruk i bergverk, og for flere steder blir det kostbart å bringe metallet til sjøen for transport videre. Eller dersom bergene lå nærme sjøen eller at metallforekomsten var så rik at dette kunne betale omkostningene. (de Fine skulle bare vist om verdens største ilminitt-forekomst som er i Sokndal – oppredningsverket på Sandbekk stod ferdig 170 år senere.)

Steiner og perler

Ved gården Øyestad og ved flere andre gårder i Suldal i bergene, i ville fjell og heier, finnes en smukk krystall-stein, både store og små.

I amtet finnes marmor, hegelstein, hvegstein og perler, men det finnes ikke kull. Hegelstein er en sort klar, hvit og hard stein som gir en sterk ild av seg. Hvegstein er av bløtt materiale og god til å bearbeide og hugge i. Den finnes i de gamle og skjønne munke- og andre gamle bygninger og er brukt til dører, vinduspuster og hjørnesteiner, men brukes ikke lenger. Men i Jelsa i Ryfylke ved gården Gryte øverst oppe i fjellet kalt Gryteknuten, finnes en meget fin hvegstein.

Av perler blir det på Jæren oppfisket fra i alt 22 elver, og i Ryfylke fra i alt 6 elver. I 1665

ble det ansatt perle inspektør, som den første, som passer på perlefisken i amtet.

Vilt

De fornemste dyr er reinsdyr og harer blant de mange dyreslag de Fine regner opp. Det finnes 4 slag rever; sorte, grå, røde og hvite. Bever finnes i Suldalselven, men fanges sjelden. Oter er der både i ferskvann og i saltvann, og ved hav-skjærene store og små seler, samt mengder skadelige sjø-rotter på de ubebodde øyer og holmer som ligger i fjordene og havet. Disse kaster opp jorden og eter opp alle grasrøtter. Ellers blant andre svømmende dyr er hvalen den største. Der finnes også ormer av alle slag, padder og forsker og en mengde fuglearter som de Fine regner opp. Men gråspurv finnes det ikke i hele amtet unntatt på Avalsnes på Karmøy. (Men i dag, og sikkert for mange år siden, finnes gråspurven over alt.)

På øya Rott finnes mengder av sjøfugl av alle slag, som har reir der om sommeren, reir etter reir, i steinrevner og urer samt på den slette mark så man knapt kan gå mellom. Og de er så tamme og dristige at man kan ta på dem når de ligger på deres egg, og likedan er det med deres unger. Grunnen er at kong Christian IV i 1632 gav forbud at ingen måtte skyte på disse øyene.

På Rott bor det 2 oppsittere hvor det om sommeren er 1000-tall sjøfugl som fyller luften med skrik og skrål av de underligste lyder. Disse oppsittere har god næringshjelp fra fuglene. Når ungene er ganske små går bøndene og brygger ytterste ledd på ene vingen, og lar foreldrene oppforstre dem til de er voksne og fjærene er utvokst. Da jakter de på ungene og tar dem i slike mengder at de salter dem i tønner til føde om vinteren. Og fjærene fra ærfugler og mange slags sjøfugler tar de for å selge. (Fuglefangsten ble slutt ca 160 år senere, pga. dyrevern-hensyn.)

Kreaturer

De tamme kreaturer landmannen har mest nytte av er kyr, stuter, får, svin, geiter og bukker, samt hester og hopper. Kyr trengs for å ha melk til sitt eget hushold. Bønder som bor høgt til fjells og hvor det årlig vokser lite korn selger smør, samt årlig selger stuter, kyr og kviger, både til kjøpende fra Kongsberg (sølvgruvearbeiderne der trenger store mengder kjøtt) og fra andre steder. Dyrene blir levende ført bort, og så selger de også en del slaktefe til Stavanger by.

Bønder ved sjøkanten, som eier gode øyer og holmer, har på disse en del kreaturer gående vinter og sommer, som de som slaktefe selger til Stavanger om høsten. Disse er de største, beste og feteste slaktefe som finnes i amtet.

Fårene selger bøndene likeledes, når de ved Korsmesse (3. mai) først er klippet om våren, for å benytte seg av ullen til å veve dekker, samt å strikke strømper, hvorav en stor del selges. Bukkene slakter bonden ved Barsok-tid (24. august), og benytter seg selv av kjøttet, men skinnen og talgen fører de til kjøpestedet for å selge.

På Rennesøy på øyene Foldøy og Brimsø går temmelig stort antall ville geiter og bukker ute, både vinter og sommer, og kommer aldri i hus, før de fanges som skjer ved samling av mange folk, og deretter slaktes, og er meget fete.

Av hester, unge føl og hopper, blir som tidligere nevnt, årlig oppkjøpt på Stavanger marked helst av de største, og bortført østen i landet. Ellers holder bonden ikke flere hester eller hopper enn til hver bondes behov.

Vårsildfisket

Dette fisket foregår under Skutenes-landet, og begynner sist i januar eller først i februar, og varer undertiden 3 uker, noen ganger kortere og andre ganger lenger og er det fordelaktigste fiskeriet. Det fiskes med garn av Stavangers borgere og amtets bønder og i gode år i så stor og overflødig mengde at det er rikelig nok til byen og amtets innbyggere. Silden saltes og føres på byens innbyggere sine egne skip øst på i Norge, til København, Danmark, Sverige og Østersjøen.

Det tegn innbyggerne har til godt sildefiske er når en mengde små springhval kommer under land, liksom vil rense sjøen og drive bort fra grunnene store og ander fisker som kan forurolige silden når den kommer fram under land og vil gyte. Etter disse springhvaler ses fra land ute i havet mengder brenninger og høyt sprutende røk liksom 1000 skorsteiner og ildsteder, av de mange og store hvaler som følger silden og blir akkompagnert av utallige skrikende og skrålende sjøfugler, hav og strandmåker. Derpå setter silden seg innpå land og fyller opp alle viker og bukter som den støter på og holder seg der. Da fiskes det av alle og enhver med så mange garn de har, og da holder hvalen seg rolig i havet utenfor silden. Men når silden har gyt sin rogn, da kommer de gresselig store hvalene igjen, og går omkring så nærme land de kan og driver ut den øvrige sild tilbake i havet igjen – og da er enden på sildefisket det året.

*Maleri av Lauritz Haaland: Sildefiske
Foto: Stavanger Sjøfartsmuseum*

Torskefisket

Dette fiske ved Skutenes faller 3 til 4 uker etterpå, eller først i mars, og i visse årganger fanges det store mengder torsk. Det sier at torsken søker etter sildrogn som da finnes i store mengder. Torsken tørkes til klippfisk og stokkfisk, endel saltes, og på samme måte som silden, skipes ut og bortføres.

På Skutesnes har en del borgere fra Stavanger hus- og salteboder stående, hvori de

oppholder seg, mens silde- og torskefisket varer, for der saltes den sild og torsk de fanger og kjøper.

Hummerfisket

Dette fisket kan ikke begynne lovlig her i amtet før april og mai og varer til midt i juli da hummeren svekkes, mister sin rogn, taper sitt skall og blir syk.

Byens egne hummerskip har på sin aller første reis på foråret, førsterett framfor fremmeds skip, å kjøpe hummer til en høyere pris på alle 7 hummerhavner i amtet. Disse er på Jæren; i Tananger og på Vatnamo, i Ryfylke; på Hvingøy, Stjernerøy, Bokn, Åkre og Prestehavn. Og etter den tid da engelske og hollandske skip ikke lenger kommer for å kjøpe hummer, kan byens egne hummerskip kjøpe. Dette hummerfisket er særlig fordelaktig for bonden. Visse år blir det oppfisket 50 til 60 skipsladninger, hvilket gir 7 til 8000 riksdaler eller mer, foruten hva det betales til kongen i toll.

Dette fisket ble her i Norge først begynt i dette amtet, og opprettet av hollendere som hentet hummeren med skip med brønn i. Dette var for 70 til 80 år siden (omkring 1670). Men for å ta vare på dette fiske i amtet var det nødvendig at bonden ble forbudt å fiske opp den unge og ufullkomne hummer, som ikke ble kjøpt av fremmede, men ble ført til byen og solgt der, eller gitt bort for et stykke tobakk, samt forspilt på annen unyttig måte. Bonden ble pålagt straff om han ikke straks kastet ut i sjøen igjen alle små hummere, for at den neste år kunne vokse til. Hummeren holder seg helst ved land og kan alltid fanges i hummerteiner hvori de henger et stykke sei eller sild.

Laksefisket og annet

Fisket forekommer i følgende elver på Jæren og Dalane fogderi; Sokndals- Egersunds- Tengs- Ognå- Njærheim- Figgjos-elver, og i Ryfylke fogderi; Dirdals- Frafjords- Mæles- Årdals- Tytlands- og Suldals-elver. Av disse lakse-fiskerier har eierne eller andre tilhørende, årlig anseelige utgifter, og fordeler, men det faller også bekostninger med våder, båter og en del folk. Den største laks fanges i Suldals-elven, men begynner ikke før i juli måned på grunn av det kalde snøvannet.

Dessuten finnes det flere elver, hvor laks fanges, men av mindre og liten betydning, da en del laksefiskerier i tidligere tider har vært bedre. Av laksen som fanges i de ovenfor nevnte elver blir en del saltet, og den største del røkt og skipet ut.

Dessuten produserer havet her adskillige skjønne sorter fisk så som makrell, feit sommer-sild, brislinger som saltes, og store flyndre og lange som tørkes, hvor en del år kan fanges nok til utførsel. Men det øvrige sjøfisket falder sjelden til mer enn bonden selv behøver, og resten bringes til byen.

Østers er det overalt ved øyene i Ryfylke og i Hafrsfjord på Jæren. Krabber og muslinger blir ikke satt pris på, men brukes kun som agn til å fiske med. (Ja, slik var det med krabben i 1745.)

Veienes beskaffenhet i amtet

I amtet finnes det to veier som begge går syd av Stavanger. Den ene er kongsveien som går fra Stavanger over Jæren til Egersund, og den andre er postveien til fjells fra Stavanger til Åna Sira som skiller mellom Stavanger Amt og Lister Amt.

Kongsveien som grenser til sjøsiden fra Stavanger til Sirevåg kan kjøres med kariol 6 mil (67 km). Broer over Jæren er Bruelands- Skjævelands- Njærheims- Nordvarhaugs- Sørvarhaugs- Voulens- og Ognas-bro.

Postveien er 10 3/4 mil (120 km) lang kan bekvemmeligst rides om sommeren. Den er avmerket med et milemerke for hver fjerdingsmil, hver halve og hver hel mil, målt fra Stavanger. Og broer etter denne vegen er Ålgårds- Vikesås- Bjerkreims- Hellelands- Årrestads- Eiks- Lindlands- Foss- og Svanes-broer.

For veiens forbedring og vedlikeholdelse må skipredets almue en gang hvert år, eller så ofte som nødvendig innfinne seg på vei- og broarbeide.

Derimot i Ryfylke som ligger nord for Stavanger by og genser til Bergenhus Amt, finnes ingen alminnelige broer og veier, men all transport og reiser falder til sjøs, over adskillige fjorder. Derfor er her ikke noen milepeler, men i Karmsundet hvor den rette skipsled er for alle sjøfarende, er det satt opp steinvarder på land og på nes som viser hvor sjøkursen er, likeså på skjær i sjøen til varsel for fremmede reisende.

Nærme postveien i Jæren og Dalane Fogderi ligger også postgårdene hvor postbøndene bor. De fører den kommende og tilbakegående post 2 ganger i uken. Her i amtet er i alt 19 postgårder, nemlig; Ullandhaug, Øglend, Lura, Nedre Østrådt, Bråstein, Ålgård, Kyllingstad, Nedrebø, Fuglestad, Skjæveland, Bjerkreim, Strømstad, Hæstad, Ollestad, Vasshus, Eik, Haugland, Nedre Sira og Lille Stuhaug.

Det kan synes som om disse postgårder er for mange, men er nødvendige på grunn av veiens besværlighet i høst- og vintertiden over ville heier, da elvene er store og meinføre (glatt føre) inntreffer av mye regn og snø. Og ofte må postbonden om vinteren frambringe posten på truger eller ski. Postbønder har årlig 20 riksdaler 74 skilling og utskrivningsfrihet (slipper militærtjeneste) for en postdreng.

Veienes første forandring og forbedring i Norge ble forordnet av kong Christian IV i 1636.

Merkedager

Primstaven er det gamle norske Calendarium, og brukes av en del gamle bønder til fjells og inn i Ryfylke, for å beregne årets tider, og holder seg til denne året gjennom, for sin avling og næring, skjønt de også betjener seg av trykte almanakker.

Vintertiden har 182 dager.

1. Ved votten betegnes den første vinterdag som etter primstaven innfaller 14. oktober på Calixi dag.
2. Simonsmesse 28. oktober da bustemannen, eller de nygifte går ut med en sekk og velpyntet ber om noe til hjelp for å sette bo med.
3. Mortensmesse 11. november, kommer St. Mortens dag på en fredag blir det formangel.
4. Klementmesse 23. november, løpetid for fårene, går med lam i 21 uker, skipene legges opp.
5. Andersmesse 30 november, da må man holde væren fra fårene.
6. Tomasmesse 21. desember, de brygger øl til jul.
7. Kyndelsmesse 2. februar, da skal halve foret i løa være oppbrukt.
8. Blåsmesse 3. februar, da skal skip som har ligget i vinteropplag begynne å gå med seil.
9. Gregormesse 12. mars, da er purka framfødd med sine grisunger.

Sommertiden har 183 dager.

1. Sommertiden som er tegnet med et tre begynner 14 april.
2. Jørgensdag 23. april, skal være slutt på alt fornaud.
3. Korsmesse 3. mai, da skal alle gjerder være opp, grunder lukket, og ull tatt av fårene.
4. Halvorsmesse 15 mai, da skal reinkalvene gå på snøen og det ventes en ond ri med snø og sludd.
5. Botolfsmesse 17. juni, da holdes lagting i Stavanger.

6. Jonsok eller St Hans 24. juni
7. Vår frue dyre 15. august, så lenge skal folket være på stølen.
8. Barsok eller Bartholomeusmesse, 24. august, da slaktes alle bukkene.
9. Mattismesse 21. september, da er kornet modent.
10. Britemesse 7. oktober, som er den siste dag da folket skal ha innhøstet.

Primstavens vintertid

Primstavens sommertid

Primstaven er laget av Sigurd J. Vaule, Bjerkreim etter en gammel modell fra 1707

Sykdommer

Den sykdommen som fornemmes å regjere mest er skjorbuk, men bønder på fastlandet som arbeider sterkt er ikke plaget av den. Under tiden herjer her en såkalt land-far-sot som er en hissig feber, og i de år med missvekst eller umodent korn sniker en blodsott inn. Disse farlige sykdommene, når de herjer, er meget smittsomme, hvorav og her i amtet i 1740 og 1741 døde en stor del mennesker, både i blodsott og i den såkalte land-far eller hoved-sott. Når den kom inn i hus ble alle husets mennesker infisert og begynte med sterk smerte og pine i alle ledd og lemmer, som konsentrerte i hodet, hvorover pasienten fantaserte sterkt på underligste måter. En del lå stille som i dvale, hverken hørte eller sanset. Andre stod opp i deres raseri, var betre og skydde hverken ild eller vann. For andre fløt blodet i munn og nese, og de som overlevet kom seint til deres forrige krefter. Disse to sykdommer er nå opphørt.

Men uti Egersund og omkring på landet finnes enda en annen sort meget farlig smittsom sykdom, hvorav mange er døde, som kalles salt-flod. Den bryter ut med byller og slemme sår, og dessuten angriper folk på forskjellige slags måter, noen innvortes, og andre utvortes, og gjør dem både blinde og lamme. Den setter seg i halsen, eter opp både nese, munn og ansikt. Ja, den er i så mange greiner at her er ingen som egentlig vet hva samme svakhet er. Men til denne farlige sykdom er det fra kongen beskikket en medisin som har hatt mange under kur.

Ellers finnes det Karmøy noen mennesker som er angrepne av spedalskhet, men forekommer ikke å være smittsom. Det er merkelig at den ytrer seg mest blant unge mennesker av begge kjønn i alder 20 til 24 år og ingen av dem lever over 40 år.

Pest har det ikke vært her siden 1618, da den herjet svært i Ryfylke. Medisin og urter bruker bøndene ikke meget. Her vokser mange skjønne urter og røtter, som de ikke kjenner eller vet å bruke.

Klær og tøystoff

Bøndene i Dalane forarbeider også en meget stor mengde gode ullstrømper, både fine og grove, slik også med strikkede natt-trøyer og vevde dekker, som de om høsten selger til kjøpmennene på Stavanger marken, som selger dem videre på andre fremmede steder.

De Fine mener at dyktige folk og alminnelige bønder i amtet kan lage tøystoff som kan måle seg med det beste fra utlandet. Bøndene har importert engelske får (sauer) som er blandet med stedets egne får og har fått fram den aller beste ullen. Dette vil redusere importen, og at pengene beholdes her i riket.

Bøndene bruker farger til tøystoff fra disse ting; Til å farge gult brukes lyng- og bjørkeløv, ospelauv, St. Hans blom eller et slags gress. Til grønn farge brukes blokker og en urt som vokser på engene med en blå blomst som er på størrelse med en knapp og med en smal grønn stengel, og få grønne blader på stengelen, to og to sammen, dog ett på hver side, men det er kun bladene som brukes til å farge med. Til mørkebrun farge brukes en slags grasrøtter, kalles maure-røtter, eller og mose, som vokser på de nakne fjell eller steiner. Og en annen slags hvit mose, som vokser på steiner kan de farge rødt med og beredes slik: Man skrapes den hvite mosen på steiner og berg, lar den tørke, og siden knuses sunt til mel. Deretter legges den i et kar og overdynges med urin hver annen dag, og må stå vel tildekket i en varm stue i 3 ukers tid, så blir den forandret til smukk rød farge.

Og sort farge av en slags sort myrjord som er meget fuktig. Barken på oretrær brukes både til klær og å sverte sko med, og denne farge bruker bøndene mest til å farge vadmel med, unntatt det beste og fineste vevde tøy eller stoffer hvor det iblant kjøpes indigo og andre slags farger hos kjøpmennene.

*De Fine skriver om vevde dekkener.
Ruteåkle fra Ryfylke, Stavanger Museum. Foto: M.Grimstvedt.*

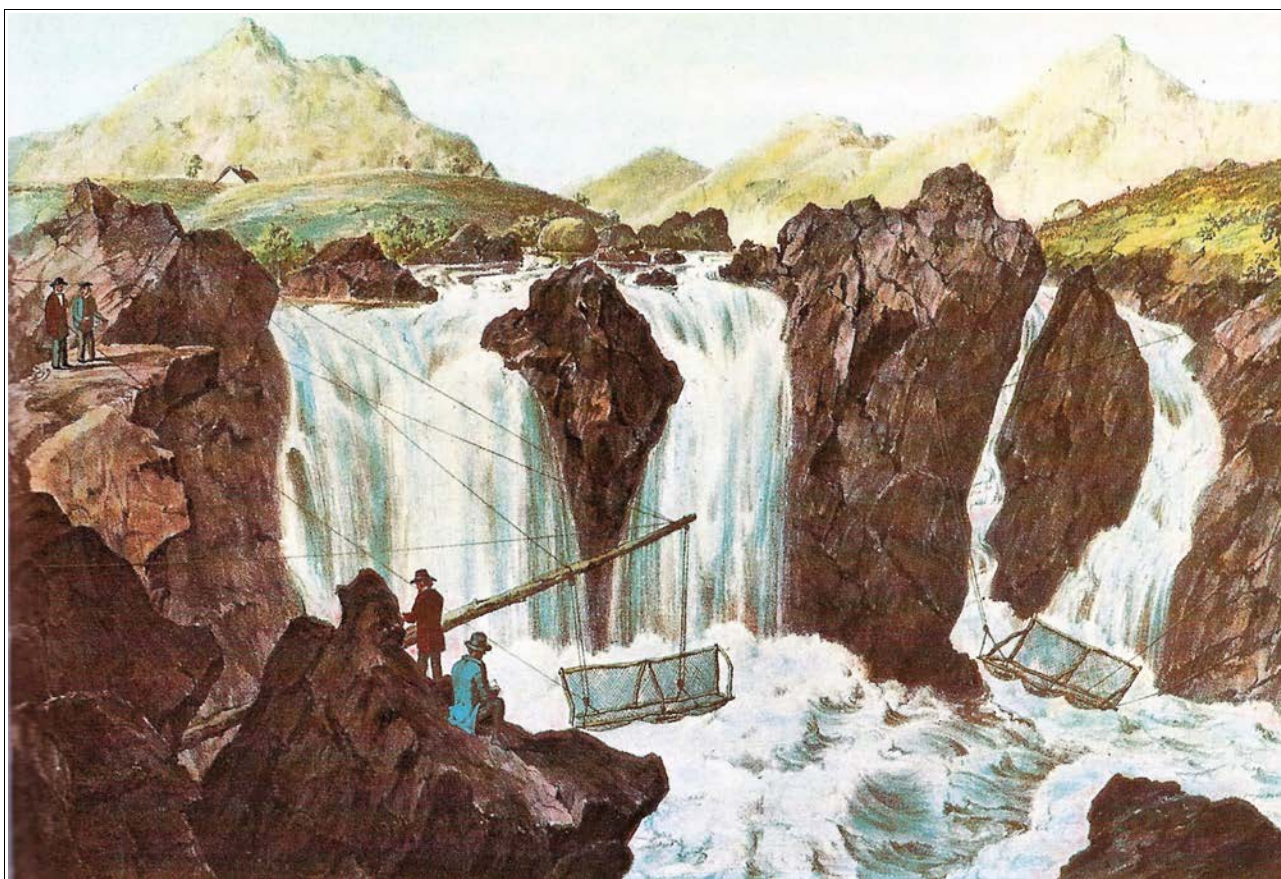
Når det gjelder de underligste klær som bøndene i amtet bruker kan dette skilles som: 1. Bøndene til fjells i Suldal går kledd i vadsmål trøyer og bukser, som deres kvinner forarbeider av eget fåre-ull og som de siden farger. 2. Bøndene i Høgsfjord inne i fjordene. 3. Bøndene på Jæren og 4. Bøndene på Karmøy er kledd i deres fiskedrakt.

Ellers er det iblant bøndene en del som bruker blå og røde klær under trøyen med sølvknapper i, og brune bukser og overtrøyer, særlig blant dem som har gjort utenlandsreiser. Ja også en del kjoleklær, og på denne måten etter tid har forandret deres gamle forfedres simple og gangbare bondedrakt, som bestod alene av vadsmål trøyer og bukser.

Bondekvinnenes fornemste klær er av sort fløyel, damask og silke-huver på hodet med silkesnorer i sømmene og under huven en fin kniplings-hatt, sorte klædetrøyer med snorer i sømmene, sløyfe av fløyel eller blomstret plos og snorer på, sølvmaner og kjeder til å snøre med og røde, blå eller sorte klær, eller sartzes skjørter, ja en del til deres fornemste bryllupsprakt, sorte damask trøyer og skjørter etc. De har store og forgylte ringer på fingrene.

Omkring Stavanger by er især de unge kvinnemennesker meget forandret i deres drakter og går med avfarget silke, røde sartzes eller kartun-trøyer etc. En del fattige bruker fornuftigvis avfarvet stoffer, eller fint vadmel til trøyer og skjørter, som de selv lager. Ellers har vel de fleste mest lyst til å oppta og iføre seg nyankomne noder og moter om de hadde vilkår som de ville.

Laksefisket i elvene

I året 1852 foretok engelmannen G. M. W. Atkinson en reise til Norge. Han tegnet blant annet laksefisket i Fotlandsfossen i Tengselva slik det da foregikk. Vi ser bruk av fangskorger rett under fossefallene, med taljer og tauverk for å heise opp fangsten.

Til åen Sira søker ingen laks, fordi ingen fisk kan komme opp fra sjøen på grunn av åens sterke fall og hastige løp. Derimot er det laksefiske i Sokndals elven og strekker seg en mil eller en og en halv mil opp i landet. Egersund elven som har sitt utløp av Hellelands åen som likeledes en kort vei samles av nedfallende åer og bekker iblant Dalane, fiskes det også laks. Likeledes i Tengs elven, som har sitt utløp fra Bjerkreims elven, har sin opprinnelse i ferske sjøer og bekker, der fiskes det og laks. Ognå elven hvor det også er laksefiske, er i like beskaffenhet som den forrige på en kort strekning. Njærheims elven er det også laksefiske. Figgjo elven laksefiske tillike. Alle disse elver har sin begynnelse øst oppe i landet og falder ut i vest.

Uti Ryfylke er først Dirdals elven som utløper i nord-vest, der er laksefiske. Frafjords å, Årdals å, Tøtlands å og Jøsseng å også laksefiske. Suldals-elven som har 5-6 miles strekning, løper nord til vest, og nordvest i sjøen til Sandsfjorden, der fanges den største laks her i amtet og jamvel i hele Norge, men den kommer sent på året.

Uti disse elver, som flest har navn etter gårdene, fiskes årlig skjønn lakser, når de søker opp fra sjøen, dels med våd og med garn, dels med noen små åpne trekar i de små elvene, som er nedsatt i elven hvor laksen har sin oppgang og deri løper selv inn og blir fanget.

Den laks som fanges sent på høsten er ganske utmagret og har mistet sin fedme og innvendige røde farge, og da kalles den «lugg».

Sagbruk

*Slik oppgangssag ble nyttet på 1700-tallet.
Skar de bord, var det flere sagblad ved siden av hverandre.
Foto: Midt Troms Museum*

I amtet finnes det adskillige sager til å skjære bord med. De er bygde ved siden av fjellene hvor regn og snøvann er vannfallet, er alle flomsager og kan bare brukes i kort tid av året. Siden det er slik at det ikke er så meget tømmer på et sted, så må sagerne settes opp hvor det finnes litt skog i fjordene og på klippene. I Dalane finnes disse sager: 1. Hoves, 2. Skålands, 3. Espetveits, 4. Ramslis, 5. Drivdals, 6. Hauglands, 7. Mjåsunds sager. Alle disses drift er usikker, slik som de en del år, såvel mangel av vann som tømmer har lite å sage, andre år mer. Men gårdsagerne skjærer bare til seg selv og nærmeste grend sitt husbruk.

Høgt i Sirdalen gjør innbyggerne seg selv stor skade på deres skoger, ved mangel av sager, de må kløyve tømmeret til likkister og annet gårdsbruk, lofter, golv, dører etc. De økser alt av en stakk, som kunne utbringe 7 til 8 bord, som nå kan få bare 2 bord.

Uti Ryfylke regner de Fine opp hele 54 forskjellige sager som finnes der. Og i Dalane er

etter sageierens egen angivelse de beste, nemlig Ramsli som årlig skjærer 2000 bredder, Dirdal som skjærer 1500, Haugland 1000 og Mjåsund 1000 bredder. I Ryfylke i Indre Bjerke 400, Hellelod 300, Sandal 400, Ås 600, Kjøllevik 1500, Våge 400 og Jørpeland 400 bredder.

De andre sagene er dårligere slik at mange av dem skjærer bare 3 til 4 sneis bord årlig, andre igjen hvert andre eller tredje år skjærer 100 til 200 bord, fordi skogene mange steder har lite tømmer som til dels ligger langt bort, dels i slikt uføre og mangel på snø, at de ikke i alle år kan føre tømmeret fram om vinteren. Og at de ikke har nok vann, slik at flere sager er blitt nedlagt.

Store fosser

Store fosser finnes det ikke særlig av i amtet unntatt Ana Sira som løper ut fra Lundeavatnet og en i Sirdalen ved gården Dorge som har et særdeles høyt og forskrekkelig fall, slik at når en ser ned i dypet kan et menneske lett svimle. Midt over fossen er en liten bro, 3 smale tømmerstokker brei, uten handrekker og fire favner lang fra et fjell på hver side. Over broen står det hele tiden en røyk høyt opp i luften, og på broen er det alltid vått og glatt. Over denne broen går bøndene stadig, og forteller at de dessuten har rent over med ski på føttene. Om foråret kan det være sterk strøm og dønninger fra Ana Sira til langt uti havet for dem som segler forbi der.

Ellers i Ryfylke er det en foss i Årdal som kalles Hiafossen som faller dypt ned mellom to høye og slette klipper. Den kan ses og høres lenge før man når den, da kan ses høy røyk fra den som mange skorsteiner, og når man ser ned i den er man ferdig til å svime. Denne foss kan i stille vær høres noen mil derifra.

Stavanger by og standsteder

Her i amtet er det bare Stavanger by som har toll- lade- eller lossested, hvor det utskipes amtets produkter, og igjen innfører nødvendige varer. På den nordre side er det Bergen som er nærmeste kjøpstad med avstand 15 mil, og i øst er det Kristiansand, 24 mil fra Stavanger.

Men ellers i Stavanger amt i Dalane fogderi er de fornemste strandsitter stader og plasser: Egersund 9 mil, Sokndal 11 mil og Sirevåg 6 mil fra Stavanger. Og i Ryfylke fogderi; Nedstrand og Koppervik hver 4 mil fra Stavanger, samt og Høyvarde.

På disse steder har mange familier bygget og satt seg ned, og nærer seg alle av fiskehandel og skipsfart. I Sokndal bor det 20 familier og har det siste året 17 små fartøyer, Sirevåg 10 familier og 2 fartøyer, Nedstrand 50 familier, men her er ingen som for tiden eier noe dekkfartøy, og hvor det tidligere har vært et tollsted fra 1637 til 1687. I Koppervik finnes 12 familier og 2 fartøyer og Høyvarde 6 familier og 2 fartøyer.

Og hva Stavanger bys handelsvirksomhet angår, da består den, liksom i andre norske små kjøpesteder hvor handelen er liten betydning, for det meste i hva amtet produserer, så som trelast, deler, fødevarer, bukkeskinn, røkt laks, hummer, makrell, sild og saltet torsk. Disse varer og utførsel skjer med egne skip, som er 23 stykker med store og små.

All fiske- skinn- og fødevarer føres til Østersjøen og til Holland. Utførsel av trelast skjer både ved egne skip og med fremmede skip. Vare som byen og amtet behøver blir foreskrevet av borgerne og tilføres av dere egne såvel som av fremmed skip.

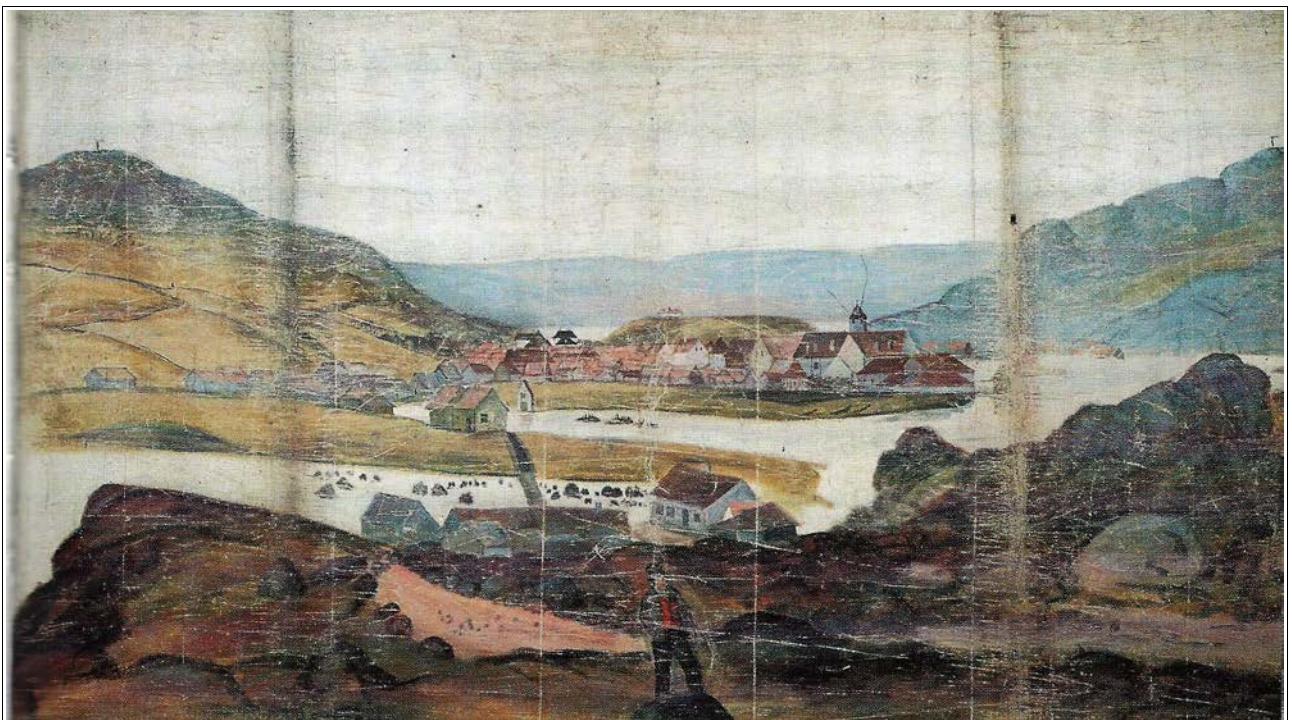
I Stavanger by er det nå 425 våningshus med små og store og handelen tiltar, og her er formuende borgere, men det kan ikke regnes flere en 2 menn som er kjøpmenn som gjør den største utenrikshandelen, og 14 til 16 som handler med krambu handel og fiskevarer. Disse siste er ganske lite bemidlet. En del av dem handler med viner, siden ingen i byen er privilegert vinhandler siden 1624, da det var kun en privilegert vinhandler. Ellers er her mange fattige borgere, skippere og

handlere som har litt bondehandel og handler vare slik som salt, humle, hamp, stry, tobakk, brennevin og liknende. Alle disse er bondefolk fødte på landet, men de oppfører seg og lever som de var formuende kjøpmenn. Især er deres kvinner meget fornøyet med å bære kostbare klær, og dypt nedhengende røde fløyels kåper med reve- og hermelin-skin. Slik er det også med de innkommende bondepiker fra landet, som etter et års tjeneste framviser seg i fremmed silke og ullklær som om de var ordinær borgerkvinner.

På tollstedet Stavanger bor det en toller, en kontrollør og en tollbetjent, og på strandsitter stedene eller uthavnene 4 tollbetjenter, nemlig; 1 i Egersund, 1 på Hvidingøy, 1 i Kopervik og 1 i Høyvarde.

(De Fine har også en utføring beskrivelse om Stavanger by, men dette tas ikke med her.)

Strandstedet Egersund

Egersund ca 1830. Maleri på et scenetepp, malt av Dishington. Dalane Folkemuseum, Egersund.

Egersund der det fornemste strandsitter stedet hvor det står en smukk trekirke. I 1607 var her kun 4 til 5 små hus og familier, men siden har stedet tiltatt mer og mer slik at stedet nå kan anses som en liten by som har en god havn, og like ved innløpet til Egersund har stedets innbyggere i sist krig, på en klippeøy kalt Lindøya opprettet et lite batteri og satt opp 9 kanoner og holdt selv vakt.

For nåværende er det i alt 142 store og små bebodde husbygninger, hvori 5 til 600 mennesker lever, og dessuten eier innbyggerne omtrent 27 tildels måtelig store, dels små dekkfartøyer. De seiler til Bergen for å kjøpe fiskevarer, hvilke de igjen selger til borgerne østover i de kjøpstedene de kommer, noe til Danmark, Sverige og Østersjøen. Når de ikke er på sjøreiser betjener mennene seg av fiske, og kjøper opp fisk fra omkring boende fiskere, som deres hustruer og dem selv skjærer opp og salter, og slik utvider deres næring. Dermed nyter også kongen både toll, lastepenger og andre skatter.

Kleddrakter og gjenstander

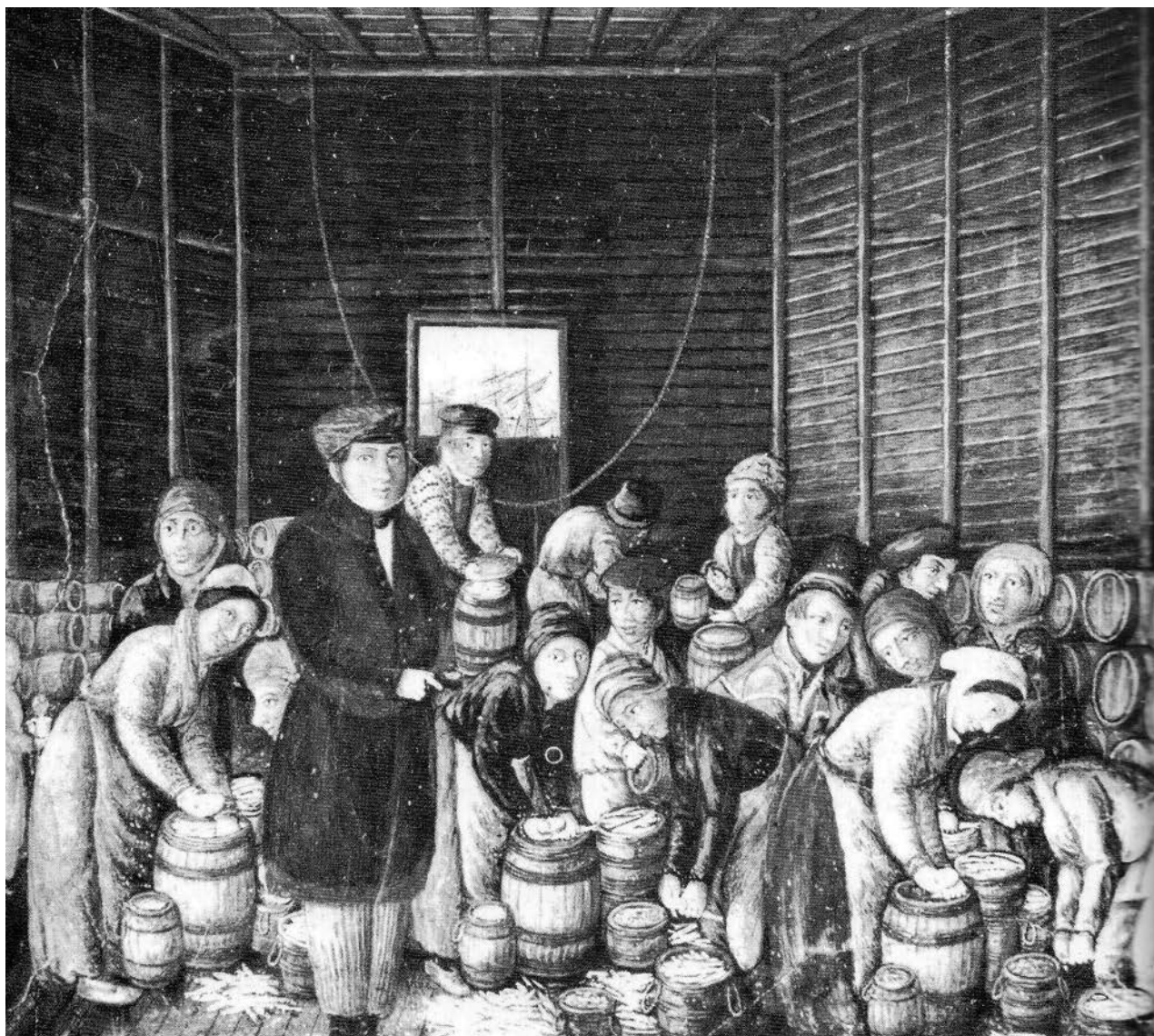
Utsnitt av de Fines Rogalandskart. Universitetsbiblioteket i Oslo.

Mannen til venstre er bonde i Suldal, øverst til venstre bonde på Jæren, øverst til høyre bonde på Karmøy kledd i sin fiskerdrakt og helt til høyre en bonde i Høgsfjord.

Gjenstander fra Klepp Bygdemuseum. Foto: Fylkeskonservatoren i Rogaland.

Philip Kriebels bilde fra ca 1840 er det eldste kjente folkelivsbildet fra Stavanger. Det viser silde-salting i Jonas Schanches sjøhus i Vågen. Stavanger Museum.

*Sokndalstrand var det sørligste strandsittersted og havn i amtet.
Foto: A. B. Wilse, 1913. Norsk Folkemuseum.*

Fra Stavanger Domkirke. Foto: Arkeologisk Museum, R. Johnsrud

Kilde:

Denne beretning er utelukkende basert på:
de Fine, Stavanger Amptes utførlige Beskrivelse,
Dreyer Bok / Rogaland Historie og Ættesogelag,
1987

Aaland Gård, november 2017
Paul Tengesdal